

केंद्र लोकसेवा आयोगाची मुख्य परीक्षा
पदवी व पदव्युत्तर परीक्षा तद्वतच सेट-नेट परीक्षांकरिता
उपयुक्त असा सर्वसमन्वयक व सर्वसमावेशक संदर्भ ग्रंथ

संपूर्ण समाजशास्त्र

के'सागर || प्रा. व्ही. बी. पाटील

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimukhi Maruti Temple, Pune - 411 030.

☎ : (020) 24450125, 24455435

mail : customer@ksagar.com,

sales@ksagar.com

website : www.ksagar.com

◆
© K'Sagar Publications
Thoroughly Revised Tenth Edition : 2020

◆
Printed at
Shiva-samartha Printers
Dhayari, Pune

◆
Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

◆
Cover Design
K'Sagar Publications, Pune

◆
Price : Rs. 265/-

Our Firms

K'Sagar Book Centre

Appa Balwant Chowk,
Pune - 411 030.

☎ (020) 24453065

☎ 9823121395

☎ 9545567862 / 63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul,
(Saraswati Nivas) 122,
Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir
Lane, Pune - 411 002.

☎ (020) 24465650

☎ 9923810566

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers,
Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411 002

☎ (020) 24483166

☎ 9923906500

☎ 8087722277

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकांमधील व
संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न
आणि त्यांची सुयोग्य उत्तरे
यांतून साकारलेली
महत्त्वाच्या प्रश्नांच्या गाभ्याशी स्थिरावणारी
आगळीवेगळी परीक्षाभिमुख रचनापद्धती
साधी-सोपी ओघवती भाषाशैली....

संपूर्ण

समाजशास्त्र

सागरीय...

दहा-बारा वर्षापूर्वी केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेच्या वैकल्पिक विषयांवर अभ्यासक्रमानुसार रचना केलेली मराठी माध्यमातील पुस्तके उपलब्ध नव्हती आणि

आजही अपवादानेच उपलब्ध आहेत. या विषयांचा अभ्यास करताना विद्यार्थिमित्रांना कोण-कोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागतो, याचा अनुभव मी स्वतःही घेतलेला आहे. या अडचणींतून प्रेरणा घेऊनच केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेच्या काही निवडक वैकल्पिक विषयांवर मराठी माध्यमातून अभ्यासक्रमानुसार पुस्तके लिहिण्याचे मी ठरविले होते. त्यानुसार या संकल्पमालेतील 'समाजशास्त्र' या विषयावरील प्रस्तुतच्या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती दहा-बारा वर्षापूर्वीच प्रा. व्ही. बी. पाटील या माझ्या व्यासंगी मित्राच्या सहकार्यातून साकारली. तद्नंतर या पुस्तकाच्या काही आवृत्त्या निघाल्या, पुनर्मुद्रणेही झाली.

दरम्यानच्या काळात पुलाखालून बरेच पाणी वाहून गेले होते. संघ लोकसेवा आयोग व राज्य लोकसेवा आयोग यांच्या परीक्षांचा अभ्यासक्रम लक्षात घेऊनच महाविद्यालयीन परीक्षांचा अभ्यासक्रम आखला जावा, असा एक विचार पुढे आला. बव्हंशी वास्तवातही आला.

या सर्व पार्श्वभूमीवर, पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षांचा अभ्यास करित असतानाच केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षांतील वैकल्पिक विषयांची परिपूर्ण तयारी व्हावी आणि ही शिदोरी बरोबर घेऊनच विद्यार्थिमित्रांना केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेतील वैकल्पिक विषयांची अधिक परिपूर्ण तयारी करता यावी, केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षांचा अभ्यास करणाऱ्या उमेदवारांची हा अभ्यास करित असतानाच पदव्युत्तर परीक्षेचीही तयारी व्हावी; तद्वतच संबंधित विषयांचे प्राध्यापक होऊ इच्छिणाऱ्यांना सेट-नेट परीक्षांची तयारी करण्यास उपयुक्त ठरावे, अशा समन्वयित दृष्टिकोनातून प्रस्तुतच्या ग्रंथाची रचना साकारली आहे.

प्रा. व्ही. बी. पाटील यांच्या सहकार्याने साकारलेल्या मूळ पुस्तकाच्या पायावरच या संदर्भ ग्रंथाची ही नवी व अधिक भव्य वास्तू उभी राहिली आहे. व्यापक स्वरूपाच्या या संदर्भ ग्रंथाची रचना करताना प्रा. पी. व्ही. कुलकर्णी यांचेही मोलाचे सहकार्य मला लाभले आहे. प्रा. पाटील व प्रा. कुलकर्णी या दोहोंचाही मी ऋणी आहे.

साध्या-सोप्या व ओघवत्या के'सागरीय भाषाशैलीतील हा संदर्भ आपणास विषय मुळातूनच समजण्यास व परीक्षेत उत्तम गुण मिळविण्यास साहाय्यभूत ठरेल व आपला यशोमार्ग अधिक प्रशस्त करील या खात्रीसह हा संदर्भ आपल्या हाती सोपवीत आहे. शुभेच्छांसह!!

आपलाच,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अनुक्रमणिका

१ सामाजिक संरचना

९

- ★ सामाजिक संरचना— संकल्पना व अर्थ
- ★ सामाजिक संरचनेचे घटक
- ★ सामाजिक संरचनेची वैशिष्ट्ये
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न

२ सामाजिक व्यवस्था

१७

- ★ सामाजिक व्यवस्था
- ★ सामाजिक व्यवस्थेच्या व्याख्या
- ★ सामाजिक व्यवस्थेचे घटक
- ★ सामाजिक कार्ये— अर्थ, स्वरूप व प्रकार
- ★ प्रकट कार्ये व अप्रकट कार्ये
- ★ सामाजिक व्यवस्थेचा अर्थ
- ★ सामाजिक व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- ★ सामाजिक व्यवस्थेच्या कार्यात्मक पूर्वावश्यकता
- ★ कार्य व अकार्य
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न

३ व्यक्ती आणि समाज

२९

- ★ समाज
- ★ समाजाची वैशिष्ट्ये
- ★ मानवेतर प्राण्यांचे समाज
- ★ सामाजिक समूह
- ★ प्राथमिक समूह
- ★ संदर्भ समूह
- ★ सामाजिक दर्जाचे प्रकार
- ★ संस्कृती
- ★ संस्कृतीचे घटक
- ★ व्यक्तिमत्त्व
- ★ व्यक्तिमत्त्वाचा विकास
- ★ समाजीकरणाच्या अवस्था
- ★ अनुसरण म्हणजे काय?
- ★ विपथगमन म्हणजे काय?
- ★ सामाजिक नियंत्रण
- ★ शिक्षण
- ★ भारतातील औपचारिक शिक्षणाच्या समस्या
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न
- ★ समाजाचे प्रकार
- ★ सांस्कृतिक— सामाजिक समाज
- ★ सामाजिक समूहांचे वर्गीकरण
- ★ दुय्यम समूह
- ★ सामाजिक दर्जा व भूमिका
- ★ भूमिका
- ★ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये
- ★ संस्कृतीचे प्रकार
- ★ व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण
- ★ समाजीकरण
- ★ समाजीकरणाची साधने
- ★ अनुसरणात्मक वर्तनाची कारणे
- ★ विपथगमनाची कारणे
- ★ सामाजिक नियंत्रणांची साधने
- ★ औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षण

- ★ कुटुंबसंस्था
- ★ कुटुंबसंस्थेची प्राथमिक कार्ये
- ★ कुटुंबाचे प्रकार
- ★ संयुक्त कुटुंबाची वैशिष्ट्ये
- ★ शहरी किंवा नागरी कुटुंब
- ★ विवाहसंस्था
- ★ जोडीदारांच्या संख्येवरून प्रकार
- ★ विवाह निर्बंधांवरून प्रकार
- ★ हिंदू विवाहाच्या समस्या
- ★ विवाह-विच्छेदांची कारणे
- ★ भारतातील घटस्फोट- काही संशोधन-निष्कर्ष
- ★ घटस्फोटांची पार्श्वभूमी व वैशिष्ट्ये
- ★ हिंदू विवाहित स्त्रियांच्या स्वतंत्र निवासाचे हक्क ... अधिनियम, १९४६
- ★ हिंदू विवाह अधिनियम, १९५५
- ★ हिंदू निर्वाह जतन व दत्तक विधान अधिनियम, १९५६
- ★ हिंदू अज्ञान आणि पालकत्व अधिनियम, १९५६
- ★ हिंदू कायदे संहितेअंतर्गत स्त्रीचा दर्जा
- ★ हुंड्याच्या प्रेरणा अथवा कारणे
- ★ हुंडा प्रतिबंधक (दुरुस्ती) अधिनियम, १९८६
- ★ मुस्लीम महिला (वैवाहिक हक्कांचे संरक्षण) अधिनियम, २०१९
- ★ आप्तसंबंध व्यवस्था
- ★ भारतीय समाजातील स्त्रियांचा दर्जा
- ★ राष्ट्रीय महिला आयोग
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न
- ★ कुटुंबसंस्थेची वैशिष्ट्ये
- ★ कुटुंबसंस्थेची दुय्यम कार्ये
- ★ संयुक्त कुटुंबपद्धती
- ★ संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे भवितव्य
- ★ ग्रामीण कुटुंब
- ★ विवाहाची उद्दिष्टे
- ★ नातेसंबंधांच्या आधारे होणारे विवाह
- ★ हिंदू विवाहप्रकार
- ★ घटस्फोट किंवा विवाहविच्छेद
- ★ हिंदू समाजातील घटस्फोटविषयक तरतुदी
- ★ हिंदू वारसा हक्क अधिनियम, १९५६
- ★ हिंदू समाजातील हुंडा पद्धती
- ★ हुंडा प्रतिबंधक कायदा, १९६१
- ★ आप्तसंबंध चालीरीती
- ★ आधुनिक भारतातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा
- ★ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

- ★ सामाजिक स्तरीकरण- संकल्पना व अर्थ
- ★ सामाजिक स्तरीकरणाची आवश्यकता
- ★ सामाजिक स्तरीकरणाची अपकार्ये
- ★ जातिव्यवस्था- अर्थ व स्वरूप
- ★ जातिव्यवस्थेची कार्ये
- ★ सामाजिक स्तरीकरणाची वैशिष्ट्ये
- ★ सामाजिक स्तरीकरणाची कार्ये
- ★ सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार
- ★ जातिव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- ★ जातिव्यवस्थेचे दोष

- ★ जातिव्यवस्थेचे बदलते स्वरूप
- ★ जातिव्यवस्थेचे भवितव्य
- ★ वर्गव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- ★ जातिव्यवस्था व वर्गव्यवस्था यांतील फरक
- ★ सामाजिक गतिमत्व
- ★ भारतीय समाजातील सामाजिक गतिमत्व
- ★ भारतीय समाजातील वाढत्या गतिमत्वाची कारणे
- ★ सामाजिक गतिमत्वाचे परिणाम
- ★ परिवर्तनास कारणीभूत बाबी
- ★ वर्गव्यवस्था- संकल्पना व अर्थ
- ★ वर्गविहीन समाज
- ★ सामाजिक गतिमत्वाचे प्रकार
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न

६ अर्थव्यवस्था

१३७

- ★ अर्थव्यवस्था व समाज
- ★ साध्या समाजाची अर्थव्यवस्था
- ★ संमिश्र समाजाची अर्थव्यवस्था
- ★ मालमत्ता
- ★ श्रमविभाजन
- ★ अठरा अलुतेदार
- ★ बलुतेदारी पद्धती- आर्थिक पिळवणुकीचे साधन ?
- ★ बलुतेदारी पद्धतीचे बदलते स्वरूप
- ★ आर्थिक विकासाची नॅशकृत मीमांसा
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न
- ★ अर्थव्यवस्था
- ★ साध्या समाजाच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- ★ संमिश्र समाजाच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- ★ मालमत्तेचे प्रकार
- ★ बलुतेदारी पद्धती
- ★ बलुतेदारी पद्धतीची वैशिष्ट्ये
- ★ आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजू
- ★ आर्थिक विकासाची समाजशास्त्रीय चौकट

७ राजकीय व्यवस्था

१५७

- ★ राजकीय संस्था व समाज
- ★ राज्य- संकल्पना व अर्थ
- ★ राजकीय संघटनेची वैशिष्ट्ये
- ★ संमिश्र समाजातील राजकीय संघटनेचे स्वरूप
- ★ राज्याची कार्ये
- ★ राज्य व शासनसंस्था
- ★ राजकीय सत्ता
- ★ अधिसत्तेचे प्रकार
- ★ लोकशाहीचे स्वरूप किंवा प्रकार
- ★ लोकशाही विकेंद्रीकरण
- ★ भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे प्रयत्न
- ★ जिल्हा परिषद
- ★ राज्य- सामाजिक नियंत्रणांचे साधन
- ★ राज्याचे आवश्यक घटक
- ★ राज्याच्या विकासातील प्रमुख टप्पे
- ★ आधुनिक राज्याची व्यापक कार्ये
- ★ शासनसंस्थांचे प्रकार
- ★ अधिसत्ता
- ★ लोकशाही म्हणजे काय ?
- ★ लोकशाहीच्या आवश्यक अटी
- ★ लोकशाही विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता
- ★ महाराष्ट्रातील पंचायत राज्य
- ★ पंचायत समिती

- ★ ग्रामपंचायत
- ★ भारतीय लोकशाही

- ★ पंचायत राज्याचे मूल्यमापन
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न

८ धर्मसंस्था

१८०

- ★ धर्म— संकल्पना व अर्थ
- ★ धर्म व जादू
- ★ आधुनिक समाजात धर्माचा प्रभाव कमी होण्याची कारणे
- ★ धर्म व विज्ञान
- ★ धर्मनिरपेक्ष राज्य
- ★ धर्मनिरपेक्षतेचे यशापयश
- ★ धर्माच्या उत्पत्तीसंबंधीचे सिद्धान्त
- ★ धर्माची कार्ये
- ★ धर्मनिरपेक्षता
- ★ धर्मनिरपेक्ष राज्य व भारत
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न

९ अनुसूचित जाती व जमाती

१९०

- ★ भारतातील शोषित वर्ग
- ★ अनुसूचित जातींच्या समस्या
- ★ इ. स. १९५५ चा अस्पृश्यता-निवारण कायदा
- ★ अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (अत्याचारास प्रतिबंध) अधिनियम, १९८९
- ★ अनुसूचित जमाती
- ★ अनुसूचित जमातींच्या समस्यांचे निवारण
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न
- ★ अनुसूचित जाती
- ★ अनुसूचित जातींच्या समस्यांचे निवारण
- ★ अनुसूचित जमातींच्या समस्या
- ★ मंडल आयोग

१० सामाजिक परिवर्तन

२०४

- ★ सामाजिक परिवर्तन— संकल्पना व अर्थ
- ★ एकरेषीय सामाजिक परिवर्तन सिद्धान्त
- ★ सामाजिक परिवर्तनाचा उत्क्रांतिवादी सिद्धान्त
- ★ सामाजिक परिवर्तनाचा चक्राकार सिद्धान्त
- ★ सामाजिक परिवर्तन व सांस्कृतिक परिवर्तन
- ★ संस्कृतीकरण आणि पाश्चिमात्यीकरण
- ★ सामाजिक परिवर्तनाची गती व दिशा
- ★ समुदाय विकास कार्यक्रम
- ★ ग्रामीण विकास आणि रोजगार यांच्याशी संबंधित आणखी काही योजना/कार्यक्रम आणि अभियाने
- ★ संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्न
- ★ सामाजिक परिवर्तनाची वैशिष्ट्ये
- ★ बहुदिशीय सामाजिक परिवर्तन सिद्धान्त
- ★ सामाजिक परिवर्तनाचा द्वंद्वत्मक सिद्धान्त
- ★ सामाजिक परिवर्तनाची कारणे
- ★ प्रसार माध्यमांची भूमिका
- ★ सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे
- ★ एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

